

Vechten om een 'heel mens' te worden

Interview Margje Koster

Alles moet het daglicht kunnen verdragen. Dit was het thema van de therapie die Margje Koster onderging in een antroposofische psychiatrische kliniek. Een shock had bij haar traumatische jeugdherinneringen naar boven gebracht, die haar het functioneren onmogelijk maakten. Tot dan toe had zij om te kunnen overleven haar herinneringen en gevoelens verdrongen. Om te kunnen genezen was het nodig dat deze 'in het licht van de dag' getoond konden worden, zodat ze hun macht zouden verliezen.

Michel Gastkemper

Op een woensdagmiddag in juni heb ik voor het station van Haarlem afgesproken met een mij onbekende fotograaf uit deze plaats, om samen naar het huis van Margje Koster te gaan. Ik heb haar een interview afgenomen en daar hoort een foto bij. Regelmatig terugkerende aanvallen van depressiviteit maken dat zij er tegenop ziet om gefotografeerd te worden. Toch schikt zij zich in het onvermijdelijke. Er ontstaat een gesprek met de fotograaf, over de straat waarin hij woont. 'Hé, ken je Vincent dan ook?' vraagt Margje hem. 'Dat is de buurman boven mij!', antwoordt hij verbaasd, 'waar ken jij hem van?' Beiden blijken bekend te zijn met het grote gezin waaruit zijn bovenbuurman stamt. Diens broer was een kleine vijftien jaar geleden Margjes eerste aids-patiënt. Ze vertelt hoe zenuwachtig ze was geweest om de eerste keer als buddy bij hem op bezoek te gaan en hoe zenuwachtig ook die jongen was. Wat moest ze zeggen, wat moest ze doen? Het gesprek ging vanzelf toen ze eenmaal binnen was. Om hem wat te ontspannen stelde ze voor zijn rug te masseren. Toen er geen massageolie in huis bleek, smeerde ze hem maar met slaolie in!

Margje werd getroffen door een televisiedocumentaire over de opkomst van de buddyprojecten in Amerika. Toen er kort daarna in Haarlem ook een buddyproject startte, meldde ze zich meteen aan en werd de broer van Vincent haar eerste patiënt. Nog geen jaar later hielp ze mee met de oprichting van een hospice voor terminale patiënten in Haarlem en begeleidde ze de vrijwilligers daarvan bij het waken van stervenden. Omdat zij zowel in haar buddyproject alsook in haar hospice een spirituele visie op dood en sterven miste, zocht ze contact met de antroposofische arts Arie Bos in Amsterdam en richtte daar samen met hem in 1990 'Metgezel' op. Dit succesvolle antroposofische buddyproject werd onlangs opgeheven, omdat er door de medische vooruitgang na twaalf jaar bijna geen terminale hulp voor aids-patiënten meer nodig is.

In 1992 publiceerde Margje Koster *Waarom ik? Zeven interviews met aids-patiënten over zichzelf en hun leven*. Aangrijpende levensverhalen van mensen die zich ervan bewust zijn binnen afzienbare tijd te zullen sterven. De openhartigheid waarmee zij zich uitspreken was kenmerkend voor de praktijk van Metgezel, waar iedereen ongeacht geslacht, seksuele voorkeur of levensovertuiging welkom was. Antroposofische en spirituele gezichtspunten boden geestelijke steun bij de confrontatie met ziekte en dood. Het boekje is in verschillende talen vertaald. In Nederland kwam het begin dit jaar in de ramsj terecht. Uit alle delen van de wereld heeft Margje er heel persoonlijke reacties op gekregen. Vorig jaar oktober verscheen een tweede boek, *Martha en Margje*, waarin ze op aangrijpende wijze verslag doet van haar traumatische verleden en haar persoonlijke strijd met depressie.

Shock

Het kleine beetje veiligheid dat Margje Koster na een traumatische jeugd had opgebouwd, werd begin jaren negentig plotseling weggevaagd door de ongewilde confrontatie met een

criminele organisatie. Ze zocht professionele psychiatrische hulp, antroposofische psychiatrische hulp om precies te zijn en kreeg te horen dat ze een shock had. Van de behandeling die volgde van 1993 tot 2001 geeft ze in *Martha en Margje* een openhartig verslag. En nog is het niet voorbij, want de 'overlevingstocht', zoals zij haar leven in navolging van Joop van Dam noemt, gaat door. Margje Koster: 'De afgelopen maanden is er op hardhandige wijze weer een schil van de ui verwijderd en ben ik in een diepere laag van mezelf terecht gekomen. Van wat ik daar aantrof ben ik zó angstig geworden dat ik nog steeds aan het verwerken ben. Je treft me daarom niet aan in een stabiele periode. Er is bij mij sprake van voortdurende wisselingen van depressieve stemmingen. Dat kan per week, per dag en zelfs per uur verschillen, wat bij depressiviteit nogal ongewoon is. Inmiddels heb ik medicijnen gekregen waarvan ik nog niet weet of ze zullen aanslaan.' Sinds haar shock werd Margje overvallen door een allesoverheersende angst. Situaties in het heden riepen flashbacks uit het verleden op en vormden zo'n bedreiging voor haar dat ze haar deden 'verdwijnen'. 'Ik verdween dan uit mijn lijf, flipte zonder dat ik daar invloed op kon uitoefenen. Dissociëren heet dat. Meteen toen het begon herkende ik dat gevoel vanuit mijn kindertijd. Toen verdween ik ook als iets niet te verdragen was.' Haar psychiater vertelde haar dat het verdwijnen letterlijk bescherming biedt tegen de confrontatie met een trauma. In 1997, als ze zich sterk genoeg voelt om met zijn hulp de confrontatie aan te gaan, volgt een zware opname op de gesloten afdeling van de Bernard Lievegoed Kliniek in Bilthoven, bedoeld om verdrongen herinneringen te herbeleven. Anderhalf jaar geleden, tijdens het schrijven van haar boek, kreeg zij inzicht in bewaard gebleven justitiële dossiers, die de gebeurtenissen vanuit het zicht van derden tonen en de juistheid van haar herinneringen bevestigen. De hiernavolgende gegevens zijn daaraan ontleend. De naam Martha in de dossiers is de roepnaam van Margje, die zij tot haar 25e heeft gedragen.

Zakkenrollen

Amsterdam, december 1959. Op het hoofdbureau van politie in de Marnixstraat geeft een 46-jarige vader zijn elfjarige dochter aan. Zijn vrouw was er achter gekomen dat zij samen met haar zusje van twaalf aan het zakkenrollen was op de markt en andere openbare plaatsen. Ook een even oud buurmeisje was erbij betrokken en die had het aan haar moeder verteld, waardoor het aan het licht kwam. Gedrieën hadden zij gedurende bijna twee jaar honderden portemonnees gestolen, waarvan de inhoud waarschijnlijk werd versnoept. Het buurmeisje beweerde dat ook de familie van de twee zusjes van de diefstallen had geprofiteerd, wat door de politie echter niet te achterhalen was.

Margje Koster nu: 'Wat niet vermeld staat, is dat mijn moeder ook aanwezig was. Vele jaren hadden wij voor haar moeten stelen onder sanctie van straf en slaag, maar toen de moeder van het vriendinnetje daar achter kwam en met de politie dreigde, is mijn moeder op het idee gekomen haar voor te zijn en zelf ons te brengen, om te voorkomen dat zij verdacht zou worden. Haar boodschap was dat zij nergens van wist. En wij waren loyaal, zoals vele kinderen aan hun ouders zijn, en zwegen. Kinderen hebben volgens mij meer liefde voor hun ouders dan andersom.'

De drie kinderen gaan naar het huis van bewaring voor meisjes. In het voorjaar moeten zij voor de kinderrechter verschijnen. De Raad voor Kinderbescherming te Amsterdam heeft ondertussen onderzoek verricht naar hun achtergrond. De familie van Margje bewoont een vierkamerwoning. 'De woonruimte is voor dit gezin met tien kinderen absoluut onvoldoende. De oudste zoon Frank (achttien jaar) slaapt op de grond in de huiskamer. De kamers staan volgepropt met meubilair.' Verschillende instanties die al eerder met het gezin te maken hebben gehad, noemen het 'een ongrijpbaar geheel'. 'Het ene ogenblik was er geen cent in huis en werd er een beroep op de buitenwereld gedaan, het andere ogenblik leek het of er een schip met geld was binnengekomen.'

Het hoofd van de ZMOK-school (voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen) waar de zusjes op zitten, 'heeft de indruk dat beide meisjes erg bang zijn voor hun vader. Van de ouders kan ze niet veel hoogte krijgen; men heeft bij hen altijd de indruk bedrogen te worden. Het is naar haar mening zeer nodig dat er aan dit gezin iets gedaan wordt.' Een

maatschappelijk werkster drukt zich nog sterker uit: 'De ouders zijn achterbaks en niet te vertrouwen. Men komt er nooit precies achter wat er aan de hand is. De mensen vragen altijd om geld. Het is een gezin waarvan men niet kan verwachten dat het in de toekomst beter gaat. Het zou goed zijn wanneer er voor alle kinderen een maatregel genomen zou worden, daar het niet alleen Willy en Martha betreft.' Willy is Martha's één jaar oudere zusje.

De officier van justitie adviseert de kinderrechter Martha over te brengen naar een observatiehuis in Groningen. In oktober 1960, Martha is dan twaalf en een half jaar oud, rapporteert de directrice over haar: 'Martha is een voor haar leeftijd vrij lang, slank meisje met donkerblond kort geknipt steil haar, blauwgrijze ogen, een donkere harde stem en wat slungelige bewegingen. Ze heeft een weinig soepele gang. (...) De eerste avond in de groep, waar zij verreweg de jongste was, had ze al het hoogste woord en probeerde ze anderen te overtroeven. (...) Martha bleek een zeldzaam ongetemd, onopgevoed straatkind te zijn, ongehoorzaam, brutaal en onverschillig, maar ad rem en geestig. Ze deed geen moeite zich mooier voor te doen dan ze was'. Over thuis durfde Martha niets nadeligs te zeggen, 'omdat ze haar ouders niet wil afvallen.' Als haar ouders op bezoek komen, 'vliegt ze eerst naar vader toe en kruipt op zijn schoot, maar dit heeft iets plichtmatigs. Ze moet hem zijn deel geven.'

Originele scheldwoorden

Martha wordt voor drie jaar ter beschikking van de regering gesteld en gaat eerst een jaar naar een kindertehuis, opvoedingsinstelling Zandbergen te Hilversum. Daar schrijft men in augustus 1961, ze is dan dertien, over haar: 'Ten aanzien van de leiding kon Martha in de begintijd zeer grof uitvallen. Dit is verbeterd in zoverre dat ze in plaats van het gebruikelijke "rotwijf" een serie originele scheldwoorden lanceert als "slavendrijfster, olifant, kameel met één bult," enzovoort, die elkaar in een razende vaart opvolgen zodat je ondanks alles geboeid afwacht wat er nog bij komt! Het klinkt alles veel minder "gemeend" dan eerst en vaak moet ze aan het eind er zelf om lachen.'

Een jaar later besluit de kinderrechter dat de twee zusjes, die niet bij elkaar maar in verschillende tehuizen dicht bij elkaar zijn ondergebracht, nog moeten blijven. Dan treedt aan het licht wat al die tijd onuitgesproken bleef. 'Op 14 juni kwam de moeder onverwachts op de Brug [het huis waar Martha zit] met de mededeling dat vader gevangen genomen was wegens ontucht met zijn dochters. Het blijkt dat Martha's angst, onrust, agressiviteit en haar hele gestoorde gevoelsleven daar zeer veel mee te maken heeft.' Haar vader gaat naar de gevangenis. Daarmee is thuis het gevaar van mishandeling en misbruik nog niet geweken, want ook andere familieleden maken zich eraan schuldig.

Na drie jaar is Martha zo onhandelbaar dat ze uit het tehuis wordt ontslagen. Na zes weken thuis smeekt ze haar gezinsvoogdes of ze opnieuw uit huis geplaatst kan worden. Met ruim vijftien jaar komt ze in het Rijks Meisjesinternaat in Nijmegen. Het psychiatrisch rapport spreekt van 'een intelligent, of liever nog, pienter meisje, dat in haar gehele gedragspatroon de sporen draagt van affectieve en pedagogische verwaarlozing'. Tegelijk bezit zij 'een waarschijnlijk in de aanleg gegeven grote vitaliteit', een 'onstuitbare levensdrang', 'het perpetuum mobile van haar gedragspatroon'. 'Men zou Martha kunnen typeren met de kwalificatie eeuwigdurende beweging. Zowel geestelijk als lichamelijk lijkt Martha, wanneer zij tenminste niet slaapt, voortdurend in beweging'. Dit wordt 'in aanzienlijke mate versterkt door de onrust (...) in het zwaksociale ouderlijke milieu'. Maar 'zijzelf is toch in wezen een vrij gaaf meisje gebleven'. Haar daden zijn 'als wellicht wat extreme Uilenspiegelstreken te beschouwen', maar hierachter is 'een toch in zijn gevoelsleven zuiver gericht kind te zien', met 'een onderliggende, grote behoefte aan afhankelijkheid, veiligheid en geborgenheid'.

Ze blijft hier vier jaar. Als zeventienjarige vraagt ze zich in diepste wanhoop, omdat ze zich zo verschrikkelijk gedraagt tegenover mensen die het goed met haar voorhebben, af hoe het in vredesnaam met haar verder moet. Ze komt ertoe het besluit te nemen te

proberen te vergeven. Eerst haar ouders, daarna ook zichzelf. Ze beleeft dat als een innerlijke overwinning op haar ouderlijk milieu. Vanaf dat moment blijven de dromen en fantasieën weg waarin zij haar vader en moeder doodschiet. Uiteindelijk haalt ze haar diploma kinderverzorgster en gaat ze later als vrijwillige groepsleidster werken op een blindeninstituut voor jongens.

Schuldgevoelens

Margje Koster zit op de bank in haar sobere, met veel hout ingerichte huiskamer. 'Ik werd me ervan bewust dat ik al zo lang als ik me kan herinneren uit twee delen besta die met elkaar in strijd zijn. Al meer dan dertig jaar droeg ik een beeld met me mee van een klein kind waar ik mee streed. Ik was bang voor haar en haatte haar omdat het leek alsof zij alles vertegenwoordigde wat lelijk in mezelf was.'

De psychiater maakte haar duidelijk dat mensen die zulke ernstige dingen als zij hadden meegemaakt vaak een grotere duistere, maar ook een grotere lichtkant hebben dan de gemiddelde mens. Ze hebben als het ware een groter register. Hij vertelde haar: 'Jij hebt gekozen voor de lichtkant, maar het duister zit ook in jou. Toch maakt dat je niet tot een slecht mens.'

Heel langzaam verschenen de mensonterende ervaringen en belevingen uit haar jeugd in het daglicht. Margje werd daarbij vaak overweldigd door het verschrikkelijke gevoel schuld te hebben aan wat haar als kind overkwam. Alsof ze zelf het slaan of het misbruik had veroorzaakt. Haar psychiater vertelde haar dat het voor kinderen in zulke situaties een overlevingsmechanisme is om zichzelf de schuld te geven. Als het tot ze door zou dringen dat de mensen, van wie ze afhankelijk zijn voor de liefde die ze nodig hebben, hen 'zomaar' iets aandeden, zouden ze niet verder kunnen leven. Ook zei hij dat het een wonder is dat ze er zo uitgekomen is als ze is.

Margje Koster: 'Veel incestslachtoffers belanden in de prostitutie, omdat het patroon blijft bestaan van aandacht en warmte krijgen door hen te laten misbruiken. Ook veel volwassen vrouwen die door hulpverleners misbruikt worden, blijken incestslachtoffer te zijn geweest. Het nog niet verwerkte patroon uit hun jeugd wordt voortgezet zodra een "autoriteit", zoals een vaderfiguur, hen lichamelijk benadert. Ook al weet ik nu dat ik als kind een onschuldig slachtoffer was, dat ingesleten schuldgevoel speelt me nog altijd parten. Als iets niet goed gaat, heb ik altijd snel de neiging te denken dat het wel aan mij zal liggen.

Naast schuld zijn angst en depressie mijn grootste vijanden. Ik weet inmiddels dat deze niet meer zullen verdwijnen. Angsten en depressies benemen me steeds opnieuw de adem en drijven me uit mijn lijf. Naarmate ik ouder word, kan ik daar steeds minder tegenwicht aan bieden. Het is de hel en er is geen remedie tegen. Een depressie maakt dat alles zinloos lijkt, niets is nog de moeite waard om voor te willen leven. Depressie accepteren als blijvende schade van mijn jeugd is een bijna onmogelijke opgave. Veel mensen weten zich geen raad met depressieve mensen. Alleen degenen die het met hun eigen onmacht kunnen uithouden lukt het ook om het met hen uit te houden.'

Mysterieus

'Ik vind het mysterieus dat ik, meteen wanneer de depressie voorbij is, de pijn en het verdriet vergeet en weer volop wil leven alsof er niets gebeurd is. Maar even mysterieus voor mij is dat ik nog nooit het gevoel heb gehad dat ik met iemand anders van leven zou willen ruilen. Als ik tijdens een opname de problemen van anderen aanhoorde, dacht ik vaak: "er is geen enkel probleem van hen dat mij zou passen". Daarin kom ik de antroposofie tegen: mijn leven is alleen van mij en de lotgevallen zijn mijn persoonlijke lotgevallen. Dat geeft troost en kracht! Die put ik ook uit het volgende. Toen ik eens tegen mijn psychiater zei dat "het willen leven" voor mij geen vanzelfsprekend gevoel is, maar dat ik dat iedere dag en soms ieder uur opnieuw moet willen, vertelde hij dat Steiner gezegd heeft dat er een tijd zou komen waarin mensen niet zomaar meer vanzelf willen leven, omdat dat dan bij het verleden hoort. Zo'n uitspraak plaatst mijn ervaring in een

groter geheel, een ontwikkelingsweg die wij als mensheid gaan en kan mij troost geven, in plaats van het gevoel tekort te schieten of te falen. Behalve in een depressie natuurlijk, want dan kan ik denken wat ik wil, maar dat heeft geen enkele verbinding met wat ik voel. Dan leef ik in een wereld waarin alles zinloos lijkt.

Antroposofie is vaak aan het leven zelf af te lezen en ik ben intens dankbaar dat ze op mijn weg gekomen is. Eerst in de vorm van de vrije school die mij voor mijn gevoel heeft meegeholpen onze kinderen op te voeden. In die tijd is een nieuwe wereld voor mij opengestaan, dat was zo ontroerend en helpend. Ook wat ik van Steiner in die tijd las, kon me totaal verbijsteren. Soms kon ik weken geen boek meer aanraken, omdat ik eerst moest verwerken wat ik gelezen had. Sinds kort heb ik het lezen weer opgepakt.

Ik heb het altijd vooral moeten hebben van het ervaren, het ondergaan van het leven. Ik voel me niet zo thuis bij mensen die er vooral over antroposofie praten en in de mooie beelden blijven hangen. Dan denk ik wel eens: "word maar buddy van een heroïnehoertje, dan leer je het echte leven kennen!"

Vaak heb ik het gevoel dat ik meer zie, voel en hoor dan anderen. Dit schijnt ook samen te hangen met trauma's en het "niet goed in je lichaam zitten". En natuurlijk ook met de overlevingsmethode van het kind Martha, dat ik altijd gehouden heb. Intuïtie en controle op scherp!

Door mijn ervaringen in de antroposofische psychiatrie ben ik ervan overtuigd geraakt dat meer dan wat dan ook de relatie tussen de patiënt en de therapeut of psychiater helend is. Niet de techniek die gebruikt wordt, maar de liefdevolle en respectvolle houding van de therapeut is werkzaam. Als die er is, kan er tussen twee mensen iets gaan weven dat veel groter is dan zichzelf zijn. Dat was ook zo tussen mij en de psychiater die mij behandelde. Ik heb me soms echt in de kou voelen staan door fouten die hij maakte, maar als het besproken werd, waren zijn spijt en excuus altijd oprecht. En dan ben je weer samen mens en kun je verder. We hebben van elkaar geleerd. Het feit dat een antroposofische psychiater mensen aanspreekt op wat nog heel in hem of haar is en dat hij uitgaat van de gelijkwaardigheid als mens werkt helend. Hoewel ik niet ben genezen, ben ik wel geheeld. Ik heb jaren gekend van sociaal functioneren, het inzetten van mijn kwaliteiten voor anderen. Door mijn verleden kan ik niet degene zijn die ik in werkelijkheid ben: een sociaal gericht mens. Mijn angsten en depressies verhinderen mij te zijn hoe ik ben bedoeld.

De tijd heelt niet alle wonden. En opnieuw mysterieus is dat, al had ik veel ervaringen nooit willen meemaken, ik mijn leven als geheel ook nooit had willen missen! Eigenlijk voel ik me een heel erg bevoorrecht mens en vind ik dat ik van het leven veel meer geschonken heb gekregen dan ik ooit terug kan geven. Ontmoetingen bijvoorbeeld, ook al waren sommige maar eenmalig. In mijn jeugd zijn ze mijn redding geweest. Er was altijd wel iemand die me echt zag. Daar putte ik dan weer moed of hoop uit. Het feit dat een ontmoeting van levensbelang kan zijn, maakt dat ik wakker wil zijn voor mijn medemens. Het zijn ook die ervaringen die maakten dat ik het voor onze twee dochters beter wilde doen. En nu ook voor de kleinkinderen die intussen zijn gekomen.

Veel liefde is nodig om kleinkinderen ook verdriet te gunnen, want levenspijn en verdriet zijn óók nodig om waarachtige mensen te kunnen worden, is mijn ervaring.'

Goed en kwaad

'De pijn van het verleden voel ik, nu mijn therapie achter de rug is, niet minder maar eerder meer. Ik weet nu dat ik ook de straatmeid en het tehuiskind ben. Wel heeft het een plek gekregen. En wat goed en kwaad is, is zó gecompliceerd! Wat goed lijkt kan in wezen verkeerd zijn en andersom. Nog maar net heb ik als in een terugblik gezien hoe angsten in mijn leven meeweven.

Bijna dagelijks kreeg ik van mijn moeder de opdracht om te sterven. "Sterf van mij part", zei ze dan, en dat heeft mede veroorzaakt dat ik het gevoel heb dat ik niet goed ben zoals ik ben. Nu zie ik dat ik ook als volwassene vaak groter, mooier of liever wilde zijn dan ik in werkelijkheid ben en dat ik niet geleefd heb met mijn eigen schaduwkanten. Toen ik "zag" hoe deze angst me onbewust mede bepaald had, leek opeens alles wat ik in mijn leven

gedaan had vals, alsof niets in mijn handelen zuiver was geweest. Het was of er een bom in mijn gevoelsleven ontplofte. Ik was niet meer in staat te relativieren en in te zien dat dezelfde angsten en mijn ontwijinggedrag mij ook hebben geholpen te blijven doorleven en te doen wat ik gedaan heb. Natuurlijk zat er bijvoorbeeld ook eigenbelang bij de oprichting van Metgezel, maar nu kan ik zien dat totale altruïsme een engelkwaliteit is die wij nog niet in praktijk kunnen brengen.

Door die terugblik ben ik door de diepste afgrond gegaan in mijn leven tot nog toe, het was afgrijselijk. Gelukkig heb ik er ook iets uit meegenomen. Ik heb gezien hoe angst een mens kan aanzetten tot handelingen die hij in wezen niet écht heeft gewild, en hoe verschrikkelijk het is daaraan te ontwaken. Het maakt dat ik op een nog andere manier naar de daden van mijn ouders kan kijken: wat heeft hen gedreven, hoe angstig waren zij onbewust? Mijn vader leeft niet meer. Ik denk altijd: "hij weet nu meer dan ik". Ik kan echt medelijden met hem voelen omdat hij nu zijn daden zelf moet ervaren. Mijn moeder gaat nog steeds door met haar duistere praktijken, maar dat is haar verantwoordelijkheid. Ikzelf ben nog niet klaar met het leren omgaan met mijn schaduwkanten, gelukkig heb ik daarbij heel goede hulp van mijn psychiater. Ik voel wel dat ik door die afgrondervaring in staat ben op een nog andere manier dan voorheen mijn ouders te vergeven voor wat ze mij aandeden.

Alles moet het daglicht kunnen verdragen. Het klinkt zo eenvoudig, maar is een opgave die waarschijnlijk mijn hele leven zal blijven spelen. Steeds weer willen of kunnen er nieuwe dingen aan het licht komen. De verandering die mijn therapie teweeg heeft gebracht, kan ik het beste zo omschrijven: eerst had het verleden mij, nu heb ik het verleden. Een heel mens worden is niet makkelijker of leuker, maar wel reëler.'

Artikel uit: **Motief, maandblad voor antroposofie** - nr. 54, juli/augustus 2002

© Antroposofische Vereniging in Nederland

www.antroposofie.nl